

**O'QUVCHILARNI INSONPARVARLIK RUHIDA
TARBIYALASHDA TEMURIYLAR TARIXINI O'RGANISHNING
AHAMIYATI**

Tog'ayeva Nilufar Ulashovna

*O'zbekiston Respublikasi Ichki Ishlar Vazirligi Navoiy akademik litseyi tarix
fani yetakchi o'qituvchisi*

*Annotatsiya: Ushbu maqolada Amir Temurning shaxsi va ibratli faoliyati
orqali o'quvchilarni tarbiyalash omillari yoritib berilgan.*

*Kalit so'zlar: "Qomus-ul a'lom", "Tuzukon", kengash, mashvarat, vaziru
sipoh, farsax, gaz.*

Zamonaviy hayotni bugun ilm-marifat va ta'limning taraqqiyotisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Insoniyat ko'p ming yillik taraqqiyoti davomida jamiatni rivojlantirishning ta'lim, ilm va hunardan samaraliroq vositasini kashf qila olgan emas. Shu sababli ham ta'lim, ilm-fan har qanday jamiat, millat va davlatning kelajagini belgilab beradigan, uning taraqqiyotiga xizmatqiladigan muhim omildir.

Men o'zimning o'qituvchilik tajribamdan shuni guvohi bo'ldimki, endigina yaxshi-yomon, ezgulik va manmanlik nima ekanligini angelayotgan o'quvchi o'qituvchi so'zlayotgan voqeaning jonli tasavvurini ko'z oldiga keltirar, ekan, hayotning shunday to'fonlari borligini tushuna boradi. Ammo, o'quvchiga voqea shunday yetlazilmog'i kerakki, uning o'zio'sha hodisa va voqeadan iymonlikni ajrata bilishi deb o'ylayman.

A.Temur faoliyatni dars jarayonida o'tish chog'ida shu narsa ko'rinadiki, voqealarga nisbatan materiallar ko'p bo'lib, uni 80 minutlik darsdavomida bayon etish nihoyatda mushkul. Shuning uchun guruhdan tashqari mashg'ulotlarda,

to'garaklarda chinakam insonparvarlikni o'rganish mumkin. Shu mashg'ulotlar orqali A. Temur to'g'risidagi adabiy asarlar, turli hujjatli materiallar o'quvchi hukmiga havola etilsa o'quvchilar o'z tarixining yashirib kelingan tomonlardan boxabar bulur edi. Masalan: ko'pchilik o'quvchilar Temur tug'ilgan yer, uning yoshligi va yurishlari bilan juda qiziqishadi, ularni to'plab «Tarix va o'lkashunoslik» to'garagida qo'shimcha adabiyotlar o'qib berilsa muvofiq bo'ladi.

Turkiy xalqlar tarixi yodgorliklaridan biri bo'lgan Ibn Arabshohning "Amir Temur tarixi" asarida "Jahongir o'z tabiati va xulqi jihatidan ham juda ibratli odam edi, u yolg'on-yashiqning dushmani bo'lib hazil uning ko'ngliga yoqmaydi. O'zining oldida talon-taroj, qotillik, xotin-qizlarni nomusiga tegish, zo'rlash haqida gapirishga yo'l qo'ymaydi; u haqiqat qanchalik achchiq va shafqatsiz bo'lmasin uni eshitishini yaxshi ko'rardi. Yaxshi yoki yomon holatlar uning qiyofasiga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi. Jasur askarlarning do'sti g'oyat mard va botir bu odam kishilarni o'zini hurmat qilishga va bo'ysundirishga majbur eta olardi."

Asarda rivoyat qilinishicha Kesh tomon yuzlangan hazrat sohibqiron Temurning birinchi urinishda zoye ketib chekinayotgan paytida Keshga yaqin bir qishloqdagi uylardan biriga kirib keladi va bu yerda Keshning Darxon momo mehmonlarga shavla pishiradi. Ochiqib o'tirgan Temur shavlani yeyayotib og'zi kuyadi. Kuzatib turgan kampir "Temurga o'xshamapdi!", - deydi. Temur hayron bo'lib gapning ma'nosini so'raydi, shunda momo: "Temur shoshib Keshga hujum qildi. U avvalo, Kesh atrofidagi qishloqlarni qo'lga kiritmog'i kerak edi", - deydi. Temur momoning doniligiga tasannolar o'qiydi. Bundan ko'rinib turibdiki, Temur oddiy xalq bilan ham ochiqdan-ochiq aloqada bo'lgan. Bunday oddiy, kamtarlik hammada ham bo'lavermaydi. Bu voqeaning nechog'lik haqiqatga yaqinligini biz Shahrisabz yaqinida haliyam Darhon degan qishloq borligi bilan bilishimiz mumkin.

Tarixiy manbalar ichida "Temur tuzuklari" Amir Temur harbiy yo'lini o'rganishda alohida ahamiyat kasb etgan. Asarning muallifi aniq emas. Ammo, asar Sharq mamlakatlarida Amir Temur tomonidan yozilganligi e'tirof etiladi.

Chunonchi, Somiyning “Qomus ul-a’lom” (Istanbul 1891) asarida Amir Temur “Tuzokon” unvonli qonunlar majmuasini qalamga olib unga o‘zining tarjimon hamligi bayon etilgan deyiladi. Asarda Temur odil va insonparvar podsho sifatida tavsiflangan, shaxsi ko‘p jihatdan idealligi aytilgan, ideallashtirilgan.

Tuzuklarda Amir Temur davrida alohida undiriladigan soliq jarimalar haqida e‘tiborga molik ma’lumotlar bor. O‘sha vaqtda soliq va jarimalarni yig‘ishga alohida e‘tibor berilgan. Ushbu asarda: “Ikki vazir tayinlansin, biri to‘plangan molni yozib rasmiy ahvolni bilib borsin, boj oluvchilar fuqaroga zulm qilib xaroblikka yetkazmasinlar. Viloyatlarda yig‘ilgan mol-ashyoni kirim daftariga yozish lozim. Ikkinchi vazir esa chiqim daftarini yozib yig‘ilgan moldan sipoh maoshiga taqsim qilsinlar. Buni qarangki, Temur doimo xalq ahvolidan qashshoqlashuvi sababi mol-xiroj yig‘inidagi ko‘zbo‘yamachiliklar sabab bo‘ladi deb tushunadi.

Men asarning eng insonparvar o‘quvchiga yetkazish zarur bo‘lgan qismlaridan yana biri jihati boshqa millatlar uchun qo‘llangan qoidalar, ya’ni quyidagiga ta’rif qilinadi; turk-u tojik, arab-u atash toifalardan bo‘lgan dehqonlar va raiyatdan qaysi birining dehqonchilik qilishga qurbi yetmay qolgan bo‘lsa, unga ekin-tekin uchun zarur urug‘ va asbob taxlab berishsin”, bundan tashqari ularga o‘zlarini tiklab olgunga qadar uy-joy qurishga xohlovchilarni esa sipohiylikka olishlarini buyurgan bundan bag‘rikenglikni turkiy olamning sohibqironi bo‘lgan Temurga xos edi. Xalqlar orasida doimo do‘stlik va adolatni o‘z hukmronligida yurita bilish ham uning eng muhim jihatlaridan edi.

Amir Temurni bilish yo‘lidagi yana bir yirik asar Salohiddin Toshkandiyning “Temurnoma”sidir. Bu asar eng avvalo badiiy asar. Mazmuniga ko‘ra jangnoma yo‘sinada bitilgan. U 47 dostonidan iborat bo‘lib muallif Temurni bilishi, hurmat bilan tilga olishini aytib uning xalqi oldidan ulug‘vorligi, bosqinchi xonlarni “o‘z eli ustidan ixrom qilishda” deb biladi.

Bu asarning dastlabki qismlaridan birida shunday hikoya qilinadi: “Bir kuni Amir Tarag‘ay o‘g‘li Temurga ko‘p qo‘y beradi va un Samarqand bozoriga sotib kelishini aytadi. Temur qo‘ylarni hammasini ming oltinga sotibbozor ichida sayir

qilib yurgan chog'ida, bir qalandar odamlarni yig'ib qo'lida qog'oz she'r o'qirdi. Bu shoir Kamon Xo'jandiy edi. Uning qo'lidagi ruboiyni Temur ming tilloga sotib oladi”.

Biz sohibqiron Temurning avlodlari bo'la turib u haqdagi tarixiy asarlarni o'qiy olmadik. Bugungi tarixiy o'zgarishlar bu sohada biroz bo'lsada yutuqlarimizning belgisi sifatida nashr qilinayotgan tarixiy asarlar: Ibn Arabshohning “Amur Temur tarixi”, Sharofiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”si yoki, “Temur tuzuklari”, Toshkandiyning “Temurnomasi” va hokazo asardir.

Amir Temurning ushbu tarixiy asarlarida buyuk insoniy xususiyatlariga e'tibor beraylik. Ali Yazdiyning yirik tarixiy kitobi bo'lgan “Zafarnoma” tarixiy kechinmalar bayotining izchilligi bilan ajralib turadi.

Asarning “Hazrat sohibqironning Amir Husaynni so'rab borgani haqida so'z” nomli qismida Temurning shunday fikrni keltiradi:

Yomondan kelmas yomonlikdan o'zga ish aslo, Yomonlardan uzoq yurgil, bo'lsang agar dona.

Bu yerda Yazdiy Temurning Amir Husaynning Xuboq hokimi bilantil biriktirgani ammo Tuka'ning zolim ayyorligini nazarda tutganligini ko'rsatadi.

Bu yerda muarrix Amir Husayn tez ang'lay olmagan haqiqatni Temur qanchalar uzoqlashganini isbotlaydi. Yoki, Amir Temurning Puli Sangin suvidan (ya'ni Baxsh vodiysidan daryo) o'tish chog'idan uning o'ta aqlli rosa sarkardaligini ko'rsatadi.

Unda “Sohibqiron buyrug'iga ko'ra baland tog' tepalari ustida ko'plab gulxan yoqtilar. Buni ko'rgan raqib sipohida qo'rquv va sarosima boshlandi va ular tarqab keta boshladi”.

XV asrning yirik tarixshunoslaridan biri bo'lgan Sharofiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” (boshqa nomlari “Fathnomayi sohibqironiy”, “Zafarnomayi Temuriy”, “Tarixiy jahonkushoyi Temuriy”) nomli asari ham zo'r shuhrat topdi.

Mirxondning “Ravzat us-safo” nomli 7 jilddan iborat asarining 6-jildida Amir Temur zamoni to'g'risida to'xtalib o'tdi; Salohiddin Toshkandiy qalamiga mansub “Temurnoma” asari, Ibn Arabshohning 1465-1466-yillarida yozilgan “Ajoyib il-

maqdur” yoki “Temur tuzuklari” Ovrupa risolasi olimlaridan Herman Vamberining “Buxoro yohud Movarounnahr” tarixiy asari shunga o‘xshash ko‘plab tarixshunoslarning Amir Temur shaxsi chuqur tahlil qilinadi.

“Temurning ko‘ngil ochar ermaklari hech qachon fuqarosiga xonavayronlik keltirmagan. Ko‘ngil ochar ermaklar uni asosiy vazifasidan hech qachon chetlatmas va ortiqcha chiqimlarga tushirmas edi”.

“Yaxshi podshoh, - derdi u, - podshohlik qilish uchun hech qachon yetarli vaqtga ega bo‘lmaydi, shuning uchun bu qudratli Olloh bizga muqaddas qarz sifatida topshirib qoygan fuqaro foydasiga ishlashga majburmiz. Bu hamisha mening asosiy mashg‘ulotim bo‘lib qoladi, negaki, qiyomat kuni faqirlar etagimdan tortib, mendan qasos olishni talab etishlarini istamayman”. Uning uchun do‘stlikning ham gashti-latofati bor edi. Mehribonligi, shohsuxanligi tufayli do‘stlar orttirdi, ularni do‘st deb atashdan tortinmadi va bu do‘stlikni saqlab keldi.

Mavzuni bayon qilayotganda dastlab Temurning dunyoga kelish tarixi uning boshqalarda uchramaydigan jihatlari haqida fikr yuritiladi. Masalan: Salohiddin Toshkandiyning “Temurnoma” asaridan quyidagicha parchani o‘qituvchining jonli so‘zi orqali yetkazilishi o‘quvchilarning sohibqiron shaxsiga qiziqishni kuchaytirib butun dars davomida diqqatini bir yo‘nalishgaqaratadi.

Buxoro Sadr Ash she’riyatining qizi Teginah Begim Moh bilan Shaxrisabzlik amirzoda Turag‘ay Muhammad nikohi, bu ishda ulamolar islom peshvolari boshqosh bo‘lishi hikoya qilinadi.

Shundan so‘ng bir cho‘pon kelib, suv olish niyatida quduqqa chelak tashlagan edi, quduq ichidan bir malika chiqib keldi. Cho‘pon malikaga oshiqbo‘lib unga uylanmoqchi bo‘ladi. Voqeani eshitib turgan Amir Choku bunga yo‘l qo‘ymay o‘z uyiga olib ketadi va xotiniga topshiradi. Sohibqiron Amir Temur shu xonadonda dunyoga keldi. Temurning peshonasiga sohibqironlik bitilgan edi. Buni yeti iqlim munajjimlari ham oldindan karomat qiladilar. Ikki sayyorani Zuhul va Mushtariyning yaqinlashuv davrida tug‘ilgan o‘g‘il bu sohibqiron bo‘lar ekan. Bular Iskandar Zulqarnayn va Muhammad payg‘ambar, uchinchisi Amir Temur bo‘lib ularning dunyoga kelishlari orasi 800 yildir. Temur tug‘ilgandayoq qo‘llari

qon bo'lib tug'iladi, uni ko'rganlar kelajakda qonxo'r, johil yoki qaroqchi bo'ladi deyishadi. U yoshligidan kuchli to'raboshi bo'lib o'sdi. Hali Amir Chokuning uydaligida zanjir Sara qudug'idan qirq qul suv tortadigan qovg'ani yolg'iz o'zi tortardi, odamlarga suv ulashadi. Qassobning zil-zambil qini orasini bir barmog'i bilan otib yuboradi. Buni o'z tengqurlari bilan bahslashib qoladi. U quduqdan 40 marta suv tortib charchab uxlab yotishida bir ilon qo'liga chiqib, unga kulcha bo'lib yotadi.

Shu daqiqa otasi uni izlab kelib, shu quduq yonida to'xtagan edi. Odamlar yordam berilishidan ojiz, salgina qaltis harakat bo'lsa ilon bolani nobud qilishi mumkin. Odamlar sarosimada turganda Temur uyg'onib qolib qo'rqqmasdan payt poylab, ilonni boshini tishlab uzib tashlaydi. Mayli bulardaham ozgina mubolag'a bo'lsin deylik. Temur bolaligida yeti yil qo'tir bo'lib sira qashinmagan ekan. Buning uchun temir iroda kerak albatta.

Temurning hokimiyat tepasiga kelishini tushuntirganda uni hokimiyat, boylklarni qo'lga kiritish uchun emas, balki, o'z yurtini, tuprg'ini mog'ullar istilosidan qutqarib ularga qarshi kurashish uchun xalqni birlashtirish maqsadida hokimiyatni egallashini uqtirish zarur.

Buning uchun Ibn Arabshohning "Amir Temur tarixi" asaridan hokimlarga maktub yuboradi. Uning hokimi ikki aka-uka bo'lib ular otasidan me'ros hokimiyatni mustaqil boshqarar edi. So'ngra Sulton Husayn ulardan bu me'rosni tortib olib bolalarni o'z huzurida garovda saqlagan. Sulton Husayn qahriga muhtalo bo'lganlar Temur maktub yuborib o'z ito'atiga chorlaganda rozi bo'ldilar.

Shuningdek, Sulton Husaynga qarshi sharq tomondan mog'ullar qo'zg'aydi. U mog'ullarga qarshi jangda yengildi. Temur mog'ullarga ham maktub yuborib ular hali uning amriga o'tgach Sulton Husayn o'ch olish maqsadida son-sanoqsiz askar bilan Qang'arlar darbanligida to'xtadi. Bu darbanddan o'tish uchun bir soat yurish kerak edi. Yo'l o'rtasida darvoza bo'lib, u yopilib himoya qilinsa mustahkamlikka bunga misol bo'ladigan hech narsa topishmadi.

Temur o'z hamrohlariga dedi: "Hu anavi yerda maxfiy va o'tish mashaqqatli yo'l borligini bilamanki, u yerda hech bir kimsaning qadami yetmagan va unga

qush ham yo'l topa olmaydi. Kelinglar otlaringizni yetaklab kechasi bilan boramiz va dushman hech narsadan hovotir olmagan bir paytda orqasidan unga yaqin kelamiz. Agar ularga tunda yetishsak, unda biz g'olibmiz". Temurning odamlari bunga rozi bo'ladilar va egri-bugri tik yo'llarni kesib o'tib tuni bilan boradilar. Fajr tongda yetishib ularni quvib yetadi-yu, lekin, Sulton askarlari o'ta olmadi. Quyosh o'z to'lichini e'lon qilgach, ular dushman askarlariga yetdilar. Bu paytda askarlar yuklarini ortib ketishga jazm qilayotgan edi. Shunda Temur hamrohlari:

- Ahmoqona ish qilib changalga tushib, uning qalmog'iga ilinib o'zimizni-o'zimiz o'z qo'limiz bilan halokatga tashladik,- dedilar.

-Zarari yo'q – dedi Temur, - dushman askarlariga qarab boring va ularga ko'rinarli joyda otlaringizdan tushing. Otlarni o'tlovga qo'yib yuboring. O'zlaring dam olib, kechasi bekor ketgan uyqungizni o'rnini to'ldiringlar shunday qildilar.

Dushman askarlari o'z guruhlaridan hayol qilib, Temur qo'shinlari yonidan o'ta boshladi. Temur odamlari dam olib bo'lgach, otlariga mindilar va dushmanning orqasidan yelkasiga mindi. Bu mudhish ofat ko'pchilikni qamrab oldi va baloning qay tarzda kelganini hech kimsa bilmadi. Bu xabar Sultonga yetgach, u Balxga tomon qochdi. So'ngra, Temur shu yerning past tabaqalarini qo'l ostida birlashtirib, Badaxshonni ikki hokimini olib Balxga Sultonni munozara etish uchun yubordi. Shunda Sulton mustahkamlanib oladi. Ular uni hamma tomondan o'rab oldilar. So'ngra, Sulton Badaxshon hokimlarining o'z huzurida garovda bo'lgan o'g'illarini ilob chiqdi. Padari ko'z oldida ayamay va hech bir rahm shavqat qilmay boshlarini oldi. Keyin Sultonning ahvoli zaiflashib otliq va piyodalari kamayib ketdi. Natijada, u qazo qadarg'a taslim bo'lgan holda qavradan chiqib tangridan sodir bo'lgan shirin va achchiq hukmlariga razm bo'ldi. Temur uni qo'lga olib Balxni zabt etdi. So'ngra Badaxshon hokimlarini izzat-ikrom bilan yurtlariga qaytarib va Sulton Husaynni o'zi bilan olib Samarqandga ravona bo'ldi. Bu voqea 71- yilning Shachbon oyida yaqin hijriyda 700-yil o'tgandan keyin (28-fevral 29-mart 1370-yil)bo'lgan edi. Temur Samarqandga kelib o'ziga dor ul-mulk deb qabul qiladi va podshohni qonun-qoidalarini yo'lga qo'yib ularni o'z siyosati va tutgan

nizomiga asosan tartibga oldi. “Yaxshi podsho derdi: U podsholik qilmish uchun hech qachon yetarli vaqtga ega bo‘lmaydi. Shuning uchun biz qudratli Olloh bizga muqaddas qarz sifatida topshirib qo‘ygan, fuqaro foydasiga ishlashga majburmiz”.

Amir Temur 1360-1386-yillarda Movarounnahrda mog‘ul xonligidan mustaqil kuchli davlat tuzish uchun kurashadi. Movarounnahrni birlashtirishdan manfaatdor bo‘lgan turk va tojik zodagonlari kabi ijtimoiy kuchlar bilan birgalikda o‘rta asr o‘zboshimcha feodallarining markazlashish va birlashishga zid harakatlarda, mamlakatni parchalangan holatda saqlashga intiluvchanlarga, o‘zaro urushga undovchilarga qarshi kurash olib boradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- 1.Sh.M.Mirziyoyev “Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz” T- O‘zbekiston, 2016.
- 2.B.Axmedov Amir Temur o‘g‘itlari tarjimai 2020-y
- 3.B.Axmedov “Amir Temur va Sulton Boyazid ilmiy kurash” 1997-y.
- 4.I.Muminov “Amir Temur ibn Tarag‘ay Bahodir” 1972-y.
- 5.Amir Temur yashagan joylar bo‘ylab sayohat 1990-y. iyun-avgust ilmiy ekspiditsiyalar.Turkiston gazetasi 40-51-sonlar.
- 6.Berezikov “Temuriylar Xilxonasi” O‘zbekiston san`ati va adabiyoti gazetasi 1999-y. 18-son.
- 7.Hakim Sattoriyning “Hazrati sohibqiron” asari 2019-y S.Toshkandiy “Temurnoma”.
- 8.Sharq yulduzi 1992-y. 6-son 120-123 b. Ali Yazdiy “Zafarnoma”si xususida “Temur tuzuklari” Toshkent-2019-y. Alixon va Koramabyuv tarjimai.
- 9.Somol yo`li Kamalak n. adabiy-tarixiy majmuasi. Muminov ochilmay qolgan Amir Temur “san`at va adabiyot” gazetasi 1990-y. 70-son.
- 10.Berezinov “Zargar” Toshkent-yosh gvardiya 1990-y. www.ziyonet.uz
www.tarix.uz www.gov.uz www.ma'naviyat.uz